

MARLENA WILCZAK*
Uniwersytet Warszawski, Wydział „Artes Liberales”
Sorbonne Université/CNRS, Eur’Orbem

Archiwum procesu twórczego – podejście genetyczne w badaniach dzieł sztuki

Streszczenie

W niniejszym artykule została szkicowo przedstawiona polska recepcja dokonań francuskiej szkoły krytyki genetycznej. Zwrócono uwagę na przydatność tej metodologii w badaniach nad archiwami artystów, w tym nad rzucającym światło na proces twórczy piśmiennictwem autobiograficznym. W kolejnej części artykułu zreferowano rozwijające się aktualnie we Francji podejścia wykorzystujące metody krytyki genetycznej w badaniach nad archiwami tworzenia.

Słowa kluczowe

krytyka genetyczna, archiwum, dokument osobisty, proces twórczy

Genetyka sztuki jest metodą objaśniania dokumentów powstałych podczas pracy nad dziełem artystycznym, która ukształtowała się we Francji dzięki doświadczeniom zebranych w wyniku analizy zapisów osobistych i archiwów pisarzy. Założone w 1974 roku przez Louisa Haya przy Centre National de la Recherche Scientifique Centrum analizy rękopisów (Centre d’analyse des manuscrits) prowadziło badania nad spuściznami pisarzy (między innymi nad rękopisami Heinego, Flauberta, Zoli, Prousta, Valéry’ego). Przemianowane w 1982 roku na Instytut Tekstów i Manuskryptów Współczesnych (Institut des Textes et Manuscrits modernes – ITEM), poszerzyło obszary swoich badań o dokumenty z innych, także pozaliterackich

---

* Kontakt z autorką: marlen.wilczak@gmail.com; ORCID: 0000-0002-0977-1413.

dziedzin: na przykład o francuskie rękopisy kolonialne i postkolonialne, pisma autobiograficzne, archiwa praktyk twórczych (geneza sztuki i nauki). Metody badań genetycznych wzbogacono o doświadczenia zdobyte w obszarach kognitywistyki, kodykologii czy historii papieru. W odróżnieniu od ujęcia tekstologicznego, w którym zainteresowanie przekształceniami kolejnych wersji utworu sprowadza się do wyboru podstawy wydania, czyli najlepszego wariantu, zgodnie z tak zwaną wolą autora oraz z uwzględnieniem wartości artystycznej danego tekstu¹, szkoła krytyki genetycznej interesuje się samymi transformacjami dzieła literackiego, które umożliwić mają wgląd w proces artystycznej kreacji.

W polskim życiu naukowym krytyka genetyczna zyskała swoich popularyzatorów, w niewielkim jednak stopniu wykorzystuje się oferowane przez nią metody analizy spuścizn rękopiśmiennych. Recepcja krytyki genetycznej wśród polskich badaczy przebiega dwutorowo: z jednej strony są to rozprawy omawiające najważniejsze zagadnienia i prezentujące szczegółową charakterystykę tej metody, z drugiej zaś są to wydania reprodukujące oryginalny układ rękopiśmiennego tekstu. Do pierwszych i liczniejszych rozpraw teoretycznych należą także próby zastosowania kategorii analitycznych do zbadania twórczości wybranych pisarzy². Dużo mniej liczne są inicjatywy związane z wydawaniem tekstów utworów literackich uwzględniające materialną postać rękopisu. A przecież kategoria ta jest szczególnie istotna przy analizie praktyk piśmiennictwa autobiograficznego, ponieważ – jak wskazuje Paweł Rodak, charakteryzując autobiograficzne gatunki piśmienne – pierwotnym kontekstem powstania zapisów powszednich jest przestrzeń papierowej strony:

¹ Zob. np. Zbigniew Goliński, *Edytorstwo – tekstologia: przekroje* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969); Konrad Górski, *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich* (Warszawa: PWN, 1975).

² Mateusz Antoniuk, „Osoba i przed-tekst”, w: *Osoba czy tekst?*, red. Agnieszka Bielak (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015), 31–63; tenże, „Przybranie formy z dawna wyglądanej (dosięganej / obiecannej / wysnowanej...). Brulion Czesława Miłosza – próba lektury”, *Teksty Drugie* 3 (2014); Olga Dawidowicz-Chymkowska, *Przez kreślenie do kreacji. Analiza procesu twórczego zapisanego w brulionach dzieł literackich* (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2007); Stanisław Jaworski, „Francuska krytyka genetyczna”, w: *Kryzys czy przełom. Studia z teorii i historii literatury*, red. Magdalena Lubelska, Anna Łebkowska (Kraków: Universitas, 1994), 189–195; tenże, „*Piszę, więc jestem*”. *O procesie twórczym w literaturze* (Kraków: Universitas, 1993); tenże, „Skreślenia – gry tekstowe Tadeusza Różewicza”, *Przestrzenie Teorii* 6 (2006); Wojciech Kruszewski, „Przedmiot edycji: brulion. Z doświadczeń francuskiej szkoły krytyki genetycznej”, w: *W kręgu sztuki edytorskiej*, red. Diana Gajc, Kinga Nepelska (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007), 11–20; tenże, *Rękopisy i formy. Badanie literatury jako sztuka odnajdywania pytań* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010); Agnieszka Kuniczuk-Trzciniowicz, *Czytane pod skreśleniem. Sienkiewiczowskie bruliony nowel jako wskazówki do analizy procesu twórczego* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2017); Zofia Mitosek, „Od dzieła do rękopisu: o francuskiej krytyce genetycznej”, *Pamiętnik Literacki* 4 (1990); Paweł Rodak, *Między zapisem a literaturą. Dziennik polskiego pisarza w XX wieku (Żeromski, Nałkowska, Dąbrowska, Gombrowicz, Herling-Grudziński)* (Warszawa: WUW, 2011); Zbigniew Władysław Solski, *Fizyki Tadeusza Różewicza. Technika kompozycji w dramacie i poezji* (Opole: Instytut im. Jerzego Grotowskiego, 2011); Marek Troszyński, „Rękopis 4D”, *Teksty Drugie* 3 (2014); tenże, *Słowacki poza kanonem* (Gdańsk: Słowo/obraz terytoria, 2014).

Podstawowym sposobem istnienia gatunków autobiograficznych jest rękopis, ale dzisiaj obcujemy z nimi najczęściej dzięki edycjom drukowanym, co nie tylko rzutuje na sposób ich rozumienia, lecz także ma zapewne wpływ na charakter samych praktyk autobiograficznych [...], które skądinąd stopniowo przenoszą się z przestrzeni szeleszczących papierem rękopisów do obszaru, w którym dominują ekrany, słowo elektroniczne i różne odmiany hipertekstu³.

Nie dziwi to, biorąc pod uwagę fakt, że wydania genetyczne – ze względu na koszty drukowania faksymiliów, a także konieczność przyjęcia innych założeń transkrypcji – są trudne do zrealizowania⁴. Niemniej jednak w ostatnich latach można zauważyć w Polsce wzmożone zainteresowanie tą dziedziną⁵, o czym świadczyć może choćby wydanie tłumaczenia *Genetyki tekstów* byłego dyrektora ITEM, Pierre'a-Marca de Biasiego.

„Genetyka tekstów”

La génétique des textes Pierre'a-Marca de Biasiego, wydana po raz pierwszy w 2000 roku, ukazała się nakładem wydawnictwa Instytutu Badań Literackiego w serii „Filologia XXI”⁶. De Biasi określa, czym jest przedmiot badań genetyki sztuki. Chodzi o rękopis, ale nie o każdy. Dla krytyki genetycznej mniej ciekawy jest czystopis, bardziej zaś dokument poświadczający poszukiwania i pracę twórczą:

---

³ Paweł Rodak, „Praktyki i gatunki piśmienne (ze szczególnym uwzględnieniem gatunków autobiograficznych)”, w: *Communicare, Almanach Antropologiczny 4: Twórczość słowna / literatura. Performance, tekst, hipertekst*, red. Grzegorz Godlewski i in. (Warszawa: WUW, 2014), 76.

⁴ To m.in.: Adam Dziadek, „Notatniki Aleksandra Wata z Beinecke Library (Wstęp)”, w: Aleksander Wat, *Notatniki*, oprac. Adam Dziadek, Jan Zieliński (Warszawa–Katowice: Wydawnictwo IBL PAN–UŚ, 2015), 9–15; Stanisław Grochowiak, *Wiersze niepublikowane*, oprac. Grażyna Grochowiakowa (Warszawa: Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza, 2017); Tadeusz Różewicz, *Kartoteka: skoroszyt* (Wrocław: Instytut im. Jerzego Grotowskiego, 2011); Juliusz Słowacki, *Raptularz 1843–1849*, oprac. Marek Troszyński (Warszawa: Topos, 1996); Iwona Wiśniewska, wstęp do *Wóz Żagornanta*, Eliza Orzeszkowa (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2012).

⁵ Zainteresowanie przejawia się w organizowanych konferencjach: *Przed-tekstowy świat. Archiwa, bruliony, rękopisy*, Kraków, 10–11 marca 2016; *Przed-tekstowy świat (II). Polska krytyka genetyczna – badania i perspektywy*, Łódź, 22–23 maja 2017; dużym wydarzeniem był międzynarodowy kongres *Genesis – Cracow 2019. Genetic Criticism: from Theory to Practice*, Kraków, 12–14 czerwca 2019; znacząca jest również publikacja podsumowująca recepcję polską: *Archiwa i bruliony pisarzy. Odkrywanie*, red. Maria Prussak, Paweł Bem, Łukasz Cybulski (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2017).

⁶ Pierre-Marc de Biasi, *Genetyka tekstów*, tłum. Filip Kwiatek, Maria Prussak (Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2015).

Notes albo brudnopis, ale również plan, scenariusz, notatnik z projektami, kalendarzyk, plik wypisków z lektury, szkic lub schemat nagryzmołony na odwrocie koperty albo na papierowym obrusie stołu restauracyjnego itd. To ta obfita całość, nieprzewidywalna, heterogeniczna, zaskakująca, ale również oporna, enigmatyczna, często trudna do rozszyfrowania, stanowi prawdziwy obiekt zainteresowania badań genetycznych⁷.

Co krytyka genetyczna, wykorzystująca materiały autobiograficzne, wniosła do badań nad literaturą? Przede wszystkim kategorii pozwalające przemyśleć problem genezy. Metoda strukturalna operowała metaforami i przedstawieniami przestrzennymi. Brakowało jej możliwości uwzględnienia czasowego wymiaru dzieła, jego „czwartego wymiaru”, który pozwoliłby ująć genezę tekstu w kategorii procesu. Ujmowanie tekstu jako „struktury w stanie narodzin” oraz rękopisu jako „zjawiska ukształtowanego przez czas” otworzyło analizy formalne tekstów na procesualny wymiar tworzenia. Z tych zainteresowań badawczych – skoncentrowanych wokół pojęcia genezy tekstu – narodziły się metody porządkowania i transkrypcji dokumentów. W terminologii, którą posługują się genetycy, znajdujemy pojęcie „dokumentów genezy” (*dossier genezy*). Nazywa się nim wszystkie archiwa, robocze rękopisy, które mogą posłużyć jako wskazówki przy datowaniu kolejnych etapów pisania: „projekty, plany, notatniki, zeszyty, szkice, rysunki, notatki z lektury, marginalia, fragmenty wcześniejszych wersji, wypisy z dokumentów, brudnopisy, czystopisy, kopie, korekty autorskie itd. Można tam również znaleźć autografy pomagające rozumieć genezę, takie jak korespondencja, dziennik intymny, kalendarz, pisma młodzieńcze itd.”⁸. Konstruowanie dokumentacji jest pierwszym etapem analizy. Do *dossier genezy* – jak tłumaczy były dyrektor ITEM – mogą być także włączone inne materiały (inne autografy lub allografy, druki prywatne bądź publiczne), które nie dokumentują procesu powstawania dzieła, ale zawierają informacje względem jej zewnętrzne, przydatne jednak podczas analizy. Mowa o takich materiałach jak osobista biblioteka pisarza, wypożyczone książki, otrzymane listy, archiwa rodzinne, umowy wydawnicze, akta oficjalne czy testament. Dokumenty genezy składają się na to, co w krytyce genetycznej nosi miano „przed-tekstu”.

To charakterystyczne dla metody genetycznej pojęcie jest definiowane przez de Biasiego jako: „rezultat pracy wyjaśniającej”, „genetyczne dossier, które stało się dostępne i zrozumiałe” czy „zespół elementów uporządkowanych i znaczących” powstały w wyniku zinventaryzowania, sklasyfikowania, określenia dat i rozszyfrowania zbioru istniejących już dokumentów. Materiały te zyskują naukowy status „przed-tekstu”, gdy wszystkie elementy zostaną

---

⁷ Tamże, 29.

⁸ Tamże, 52.

„odcyfrowane, ewentualnie przepisane, a zwłaszcza w całości posegregowane w kolejności powstawania i w zgodzie z logiką ich wzajemnych zależności”⁹. Badacz Flauberta zwraca uwagę, że to uporządkowanie może się wydawać sztuczne, jest jednak konieczne po to, aby ustalić chronologiczny porządek odpowiadający kolejnym etapom procesu pisania. Warto podkreślić, że pojęcie „przed-tekstu” nie odnosi się do samych rękopisów, ale do „ich krytycznego uporządkowania, dokonanego przez genetyka w kolejności ich powstawania, na podstawie odtworzonej chronologii działań, powstawania koncepcji i tworzenia dzieł”¹⁰. Ustalenie „przed-tekstu” jest kluczowym etapem postępowania badawczego, ponieważ poprzedza interpretację wykorzystującą już specjalistyczne narzędzia różnych metodologii: poetyki, narratologii, lingwistyki, socjologii czy psychoanalizy.

W podobnym tonie de Biasi pisze o notatkach, listach oraz zapisach w podróжных notesach sporządzanych przez Gustawa Flauberta i wykorzystanych później podczas pracy nad *Voyage en Égypte*:

Genetyczne znaczenie tych dokumentów polega nie tyle na procesie ich powstawania, ile na bogactwie informacji, które przynoszą na temat pracy pisarza, jego świata intelektualnego i moralnego, jego osobistych „źródeł”¹¹.

Genetyka jest dyscypliną, która bada procesy twórcze. De Biasi pokazuje, w jakie związki wchodzi ona z badaniami historycznymi, socjokrytyką oraz z badaniami nad piśmiennictwem autobiograficznym, powołując się kolejno na Michaela Wernera, Henriego Mitteranda oraz Philippe’a Lejeune’a. Przyjęcie metody genetycznej prowokuje do zastanowienia się nad rozumieniem pojęć, takich jak archiwum, źródło czy wydarzenie. Według słów Wernera praca genetyka polega na rekonstrukcji przedmiotu historycznego, z czego badacz archiwum twórczego powinien zdawać sobie sprawę: „Tak jak historyk musiał się uwolnić od «obiektywizmu» (i magii) źródeł, tak samo genetyk powinien pokonać «obiektywizm» faktów genetycznych poświadczonych w rękopisach [...]; dzisiejsza genetyka tekstu nie ucieknie przed tą zasadą: rekonstruując przedmiot historyczny, to znaczy taki, którego nie da się obserwować w sposób bezpośredni, próbuje tworzyć kombinacje różnych możliwości, w których podmiot odgrywa zasadniczą rolę”¹². Badacz przy ustanawianiu „przed-tekstu” zobowiązany

⁹ Tamże, 53.

¹⁰ Tamże, 54.

¹¹ Tamże, 123.

¹² Michael Werner, „Genèse et histoire, quelques remarques sur la dimension historique de la démarche génétique”, w: *Leçons d’écriture. Ce que disent les manuscrits*, red. Almuth Grésillon, Michael Werner (Paris: Lettres Modernes Minard, 1985), cyt. za: de Biasi, *Genetyka tekstów*, 156.

jest do porządkowania dokumentów według przyjętych uprzednio założeń. Także późniejsza ich analiza powinna być im poddana. Aby wytworzyć modele służące interpretacji, można wykorzystać pojęcia istniejące już w innych dziedzinach lub metodach krytyki tekstu, każdorazowo trzeba jednak sprawdzić ich użyteczność i stosowność do wytłumaczenia specyfiki danego *dossier* genetycznego. Dla Mitteranda dokumenty genetyzy mogą być przedmiotem badań historii procesów kulturowych. Genetyka „kulturowa” – pisze znawca twórczości Emila Zoli – może być dopełnieniem historii kultury, tak jak genetyka literacka stała się uzupełnieniem historii literatury. Zadaniem genetyki kultury byłoby odnajdywać w „pierwszym rękopiśmiennym szkicu, ponad zindywidualizowanym monologiem, przejawy przekształcania wspólnych myśli, idei i gustów, pierwsze ślady transformacji kultury, w jakiej tekst powstaje”. Możemy myśleć o tych zapisach w kategorii genetyki kultury, ponieważ – jak pisze Mitterand – „dyskurs indywidualny, zwłaszcza na etapie bezwiednego poszukiwania środków wyrazu, korzysta z frazesów, gotowych formuł i założeń należących do dyskursu zbiorowości; [...] nie istnieje semantyka wrodzona ani nowe słowo, zawsze jest to semantyka odziedziczona: po rodzicach, nauczycielach, kolegach z klasy, we wszystkich znaczeniach słowa klasa”¹³.

Kolejne przywoływane przez de Biasiego zastosowanie genetyki może istnieć w polu badań nad piśmiennością autobiograficzną, zwłaszcza w kontekście paktu autobiograficznego Lejeune’a: „Dossier genetyczne stanowi teren najbardziej przystępny i, być może, najbardziej pouczający dla takich [weryfikacji kategorii prawdy – M.W.] dociekań. Na wyższym poziomie pokazuje proces tworzenia i – przedstawiania – osobowości tworzącego. Poznanie tej prawdy zaspakaja ciekawość czytelnika autobiografii”¹⁴.

Tematy badawcze, które powstały na styku genetyki i badań nad piśmiennictwem autobiograficznym, są liczne. Obejmują między innymi takie zagadnienia, jak: cenzura i autocenzura, autofikcja, dziennik osobisty czy sposoby przejawiania się płci kulturowej w narracjach autobiograficznych. Poza wymienionymi wyżej możliwymi punktami stycznymi między genetyką a innymi polami badawczymi istnieją – w dodatku z powodzeniem prowadzone – badania łączące metody genetyczne z biografizmem, psychoanalizą, krytyką tematyczną, fenomenologią czy lingwistyką¹⁵. De Biasi powołuje się na nie po to, aby pokazać, że genetyka jest nową dyscypliną, której przedmiotem badań są procesy twórcze. Obejmuje ona ogólną teorię twórczości (rozumianej jako trwający w czasie proces), metody analizy (pomagające tworzyć

¹³ Henri Mitterand, „Critique génétique et histoire culturelle: les dossiers des Rougon-Macquart”, w: *Naissance du texte*, red. Louis Hay (Paris: José Corti, 1989), cyt. za: de Biasi, *Genetyka tekstów*, 157–158.

¹⁴ Philippe Lejeune, Catherine Viollet, *Genèses du «je»*. *Manuscrits et autobiographie* (Paris: CNRS, 2000), cyt. za: de Biasi, *Genetyka tekstów*, 146.

¹⁵ Zob. np. prace Irène Fenoglio i Almuth Grésillon zajmujących się badaniami lingwistycznymi czy prace Jeana Bellemina-Noëla o psychoanalitycznym nastawieniu.

modele sposobów tworzenia) oraz realne ślady procesu twórczego. Zadaniem genetyki jest wypracować metodologię badania procesów twórczych we wszystkich dziedzinach, natomiast wyzwaniem przed nią stojącym jest „sprawić, by genetyka stała się transdyscyplinarną nauką o procesach, dostosowaną do wszystkich archiwów twórczych”¹⁶.

Od „genetyki tekstów” do „genetyki sztuki”

W marcu 2017 roku ukazał się zbiór tekstów poświęconych aktualnemu stanowi badań, a także rozwojowi metod krytyki genetycznej pod redakcją Pierre’a-Marca de Biasiego i Anne Herschberg Pierrot zatytułowany *L’œuvre comme processus* („Dzieło jako proces”)¹⁷. W pokaznym tomie znajdują się artykuły, w których autorzy omawiają stan badań, nowe metody, nowe pola badawcze, komentują historyczny rozwój prac genetycznych nad zbiorami rękopisów, najważniejsze kategorie badawcze oraz związek genetyki z dopiero co powstającą dziedziną badań – humanistyką cyfrową. W jednym z artykułów de Biasi zarysowuje horyzont rozwoju krytyki genetycznej: genetyka jako nauka pomocnicza służąca analizie archiwów może zostać zastosowana nie tylko w badaniach literackich, z których się wywodzi, lecz także może być użyteczna w polu nauk historycznych, zwłaszcza historii sztuki i historii nauki¹⁸.

Były dyrektor Instytutu Tekstów i Manuskryptów Współczesnych precyzuje, że genetyka – stosowana w takich dziedzinach, jak historia sztuki, historia nauki oraz w innych dyscyplinach, w których można przeprowadzić analizę genezy procesu twórczego – nie stanowi po prostu nowego krytycznego podejścia badawczego dzieł i kontekstu ich powstawania. Jej istnienie uzasadnia – podobnie jak w przypadku genetyki literackiej – istnienie źródeł, niepublikowanych nigdzie dokumentów, które należy odnaleźć, uporządkować i zinterpretować po to, aby uczynić je zrozumiałymi. Chodzi o materiały nieobecne w dyskusjach naukowych, a które umożliwiają dostęp do zrozumienia procesów powstawania dzieł sztuki¹⁹. W literaturze, tak samo jak w nauce lub w sztuce, rezultat procesu tworzenia stanowi zaledwie wierzchołek góry lodowej, małą widzialną część, której podstawa jest niewidoczna. De Biasi pisze, że genetycy chcą się zajmować właśnie tą zanurzoną pod wodą częścią skały lodowej. O systematycznej pracy nad rozszerzeniem zastosowania metod wypracowanych przez krytykę genetyczną świadczą regularnie ukazujące się podsumowania stanu badań²⁰ i kolejne publikacje.

---

¹⁶ de Biasi, *Genetyka tekstów*, 205.

¹⁷ *L’œuvre comme processus*, red. Pierre-Marc de Biasi, Anne Herschberg Pierrot (Paris: CNRS, 2017).

¹⁸ Por. Pierre-Marc de Biasi, „Pour une génétique généralisée: l’approche des processus dans les arts et les sciences”, w: de Biasi, *L’œuvre comme processus*, 283–305.

¹⁹ Tamże, 293.

²⁰ Zob. *Genesis. Manuscrits – Recherche – Invention* 30 (2010): „Théorie: état des lieux”.

Czy ten model analizy rękopisów roboczych, notatek, brulionów i innych dokumentów genezy, który odnowił patrzeć na proces tworzenia tekstu literackiego, może zostać zastosowany do badania innych archiwów twórczych? Jeśli tak, to pod jakimi warunkami? Kwestią, którą należy rozpatrzyć na początku, jest nieliteracki charakter genetycznego *dossier*. Pierwsze dotyczące tego intuicje pojawiły się podczas pracy z archiwami twórczymi pisarzy. W papierach osobistych i archiwach pisarzy badacze natknęli się na materiały z różnych dziedzin: zapisy naukowe, dokumentację techniczną, rysunki i szkice, plany, ikonografię. Te dokumenty genezy Flauberta, Zoli czy Prousta pokazują, że pisarze nie konstruują literackości swoich tekstów inaczej niż poprzez kontakt z szeroko rozumianym intertekstem nieliterackim. De Biasi dowodzi wręcz, że literackość tekstu zawsze jest konstruowana przez kontakt z intertekstem nieliterackim, poprzez ciągłą konfrontację z wiedzą naukową, techniczną oraz ze sztukami i światem obrazu. Wyjście poza badania literaturoznawcze spowodowane było charakterem nowych pytań, które się pojawiły w trakcie lektury tych rękopisów. Pytania te mimowolnie doprowadziły badaczy do konieczności wejścia w dialog ze specjalistami z innych dziedzin. Po pierwszych próbach o eksperymentalnym charakterze w zakresie historii nauki²¹ oraz w zakresie sztuk wizualnych²² badania nad genetyką sztuki i nauki przyjęły charakter systemowy²³.

De Biasi pisze, że artyści – oprócz tego, iż rysują, malują, rzeźbią, zastanawiają się nad formami, tworzą rysunko-myśli (*la pensée-dessin*) – również mówią, piszą, notują, tłumaczą. Używają mowy i pisma jako medium komunikacji, konceptualizacji oraz memoryzacji. Ślad językowy jest w archiwach wyraźny i prawie zawsze odgrywa rolę determinującą na każdym etapie genezy dzieła. Zeszyty, notatki warsztatowe, wspomnienia, korespondencja ze zleceniodawcami, kolekcjonerami, galeriami, wymiany listów z innymi artystami czy zapisywane na bieżąco relacje – wszystkie ślady dotyczące genezy dzieła sztuki, które zostały utrwalone pisemnie, de Biasi postuluje włączyć do pola badawczego. Jakimi metodami badać te zapisy powszednie artystów (de Biasi nie używa tego terminu, ale możemy go zastosować)? Genetyka sztuk wywodzi się z metodologii genetyki literackiej, jest więc naturalne, że pierwsze analizy dotyczyły przypadków znajdujących się na skrzyżowaniu tekstu

---

²¹ Louis Pasteur, *Pasteur: cahiers d'un savant*, oprac. Françoise Balibar, Marie-Laure Prévost (Paris: CNRS, 1995).

²² Françoise Viatte, *Repentirs*, katalog wystawy (Paris: Editions de la Réunion des musées nationaux, 1991).

²³ Mowa o numerach czasopisma *Genesis* poświęconych dziełom nieliterackim: architektura: „Architecture” 14 (2000), red. Pierre-Marc de Biasi, Réjean Legault; historii nauki: „Écriture scientifique” 20 (2003), red. Anouk Barberousse, Laurent Pinon; historii sztuki: „Formes” 24 (2004), red. Ségolène Le Men; teatrowi: „Théâtre” 26 (2005), red. Nathalie Léger, Almuth Grésillon; kinu: „Cinéma” 28 (2007), red. Jean-Loup Bourget, Daniel Ferrer; muzyce: „Composer” 31 (2010), red. Nicolas Donin.

i obrazu. Skrzyżowaniu, w którym analizie została poddana logika tekstowa przejawiająca się w procesie twórczym (choćby w procesie nadawania tytułów²⁴) bądź w specyficznym słowniku artysty, języku powstających teorii i jej terminologii. De Biasi twierdzi, że nie można poprzestać na metodach inspirowanych genetyką literacką. Konieczna jest systematyczna popularyzacja archiwów tworzenia. Równie ważne jest budowanie podejścia teoretycznego, które będzie otwarte na całość metod interpretacyjnych, także z zakresu innych dziedzin, takich jak poetyka, socjologia, semiotyka, psychoanaliza. Genetyka stawia nowe wymagania wobec traktowania źródeł i badania procesów tworzenia dzieł. Pierwszym postulatem jest – podobnie jak przy rekonstrukcji procesu powstawania utworu literackiego – rekonstrukcja dzieła *in statu nascendi* jako procesu pełnego zapożyczeń, nielinearności i metamorfoz. Genetyka sztuki jest podejściem, które tworzy swój przedmiot badań, nazwany przez de Biasiego „przed-dziełem” (*avant-œuvre*) na wzór pochodzącego z krytyki genetycznej określenia „przed-tekst” (*avant-texte*). Co natomiast odróżnia genetykę od innych metodologii służących analizie krytycznej tekstów kultury?

Genetyka odróżnia się tym, że jej podstawowym założeniem proceduralnym i teoretycznym jest konieczność odrzucenia wszelkich uprzednich założeń interpretacyjnych danego dzieła. W postępowaniu badawczym zaś przeciwnie – należy zacząć od tego, aby nie interpretować. Trzeba się skupić na możliwie najbardziej neutralnej rekonstrukcji tego, co poprzedzało dzieło. Odrzucenie początkowych przesłanek ma pomóc zrekonstruować złożony w czasie scenariusz genezy, czyli intelektualne, konceptualne i materialne metamorfozy dzieła. Jedyne założenie wstępne to wymóg zgromadzenia możliwie najkompletniejszego *dossier* genetycznego, czyli dokumentów genezy. Drugim założeniem genetyki sztuki, które odróżnia ją od innych metod krytycznej analizy, jest warunek uwzględniania całości archiwum: wszystkich dostępnych fragmentarycznych zbiorów. Temu nakazowi kompletności de Biasi przeciwstawia eklektyczną selekcję dokumentów dokonywaną przez krytyków, którzy w rękopisach roboczych, brulionach i notatkach szukają najbardziej sprzyjających interpretacji i lekceważą pozostałe możliwe odczytania.

Mimo trudności metodologicznych, jakie wiążą się z wprowadzaniem metod genetycznych do analizy archiwów twórczości artystycznej, wykorzystanie możliwości badawczych oferowanych przez projektowaną przez de Biasiego genetykę sztuki wydaje się szczególnie cenne, zwłaszcza ze względu na uwzględnienie w dociekaniach naukowych wymiaru czasowego praktyki artystycznej rozumianej jako dynamiczny proces oraz na włączenie dokumentów autobiograficznych, codziennych i niepublikowanych przy konstruowaniu przedmiotu badań.

---

²⁴ Zob. np. Marianne Jakobi, *Jean Dubuffet et fabrique du titre* (Paris: CNRS, 2006); *La Fabrique du titre. Nommer les œuvres d'art*, red. Pierre-Marc de Biasi, Marianne Jakobi, Ségolène Le Men (Paris: CNRS, 2012).

Bibliografia

- Antoniuk, Mateusz. „Osoba i przed-tekst”. W: *Osoba czy tekst?*, red. Agnieszka Bielak, 31–63. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015.
- Antoniuk, Mateusz. „Przybranie formy z dawna wyglądanej (dosięganej / obiecannej / wysnowanej...). Brulion Czesława Miłosza – próba lektury”. *Teksty Drugie* 3 (2014): 29–48.
- Archiwa i bruliony pisarzy. Odkrywanie*, red. Prussak, Maria, Paweł Bem, Łukasz Cybulski. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2017.
- de Biasi, Pierre-Marc. *Genetyka tekstów*. Tłum. Filip Kwiatek, Maria Prussak. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2015.
- de Biasi, Pierre-Marc. „Pour une génétique généralisée: l’approche des processus dans les arts et les sciences”. W: *L’œuvre comme processus*, red. Pierre-Marc de Biasi, Anne Herschberg Pierrot, 283–305. Paris: CNRS, 2017.
- Dawidowicz-Chymkowska, Olga. *Przez kreślenie do kreacji. Analiza procesu twórczego zapisanego w brulionach dzieł literackich*. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2007.
- Dziadek, Adam. „Notatniki Aleksandra Wata z Beinecke Library (Wstęp)”. W: Aleksander Wat, *Notatniki*, oprac. Adam Dziadek, Jan Zieliński, 9–15. Warszawa–Katowice: Wydawnictwo IBL PAN–UŚ, 2015.
- Goliński, Zbigniew. *Edytorstwo – tekstologia: przekroje*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969.
- Górski, Konrad. *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*. Warszawa: PWN, 1975.
- Grochowiak, Stanisław. *Wiersze niepublikowane*, oprac. Grażyna Grochowiakowa. Warszawa: Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza, 2017.
- Jakobi, Marianne. *Jean Dubuffet et fabrique du titre*. Paris: CNRS, 2006.
- Jaworski, Stanisław. „Francuska krytyka genetyczna”. W: *Kryzys czy przełom. Studia z teorii i historii literatury*, red. Magdalena Lubelska, Anna Łebkowska, 189–195. Kraków: Universitas, 1994.
- Jaworski, Stanisław. „Piszę, więc jestem”. *O procesie twórczym w literaturze*. Kraków: Universitas, 1993.
- Jaworski, Stanisław. „Skreślenia – gry tekstowe Tadeusza Różewicza”. *Przestrzenie Teorii* 6 (2006): 24–31.
- Kruszewski, Wojciech. „Przedmiot edycji: brulion. Z doświadczeń francuskiej szkoły krytyki genetycznej”. W: *W kręgu sztuki edytorskiej*, red. Diana Gajc, Kinga Nepelska, 11–20. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007.
- Kruszewski, Wojciech. *Rękopisy i formy. Badanie literatury jako sztuka odnajdywania pytań*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010.
- Kuniczuk-Trzciniowicz, Agnieszka. *Czytane pod skreśleniem. Sienkiewiczowskie bruliony nowel jako wskazówki do analizy procesu twórczego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2017.

- La Fabrique du titre. Nommer les œuvres d'art*, red. de Biasi, Pierre-Marc, Marianne Jakobi, Ségolène Le Men. Paris: CNRS, 2012.
- L'œuvre comme processus*, red. de Biasi, Pierre-Marc, Anne Herschberg Pierrot, Paris: CNRS, 2017.
- Lejeune, Philippe, Catherine Viollet. *Genèses du «je»*. *Manuscrits et autobiographie*. Paris: CNRS, 2000.
- Mitosek, Zofia. „Od dzieła do rękopisu: o francuskiej krytyce genetycznej”. *Pamiętnik Literacki* 4 (1990): 393–403.
- Mitterrand, Henri. „Critique génétique et histoire culturelle: les dossiers des Rougon-Macquart”. W: *Naissance du texte*, red. Louis Hay, 147–162. Paris: José Corti, 1989.
- Pasteur, Louis. *Pasteur: cahiers d'un savant*, oprac. Françoise Balibar, Marie-Laure Prévost. Paris: CNRS, 1995.
- Rodak, Paweł. *Między zapisem a literaturą. Dziennik polskiego pisarza w XX wieku (Żeromski, Nałkowska, Dąbrowska, Gombrowicz, Herling-Grudziński)*. Warszawa: WUW, 2011.
- Rodak, Paweł. „Praktyki i gatunki piśmienne (ze szczególnym uwzględnieniem gatunków autobiograficznych)”. W: *Communicare, Almanach Antropologiczny 4: Twórczość słowna / literatura. Performance, tekst, hipertekst*, red. Grzegorz Godlewski, Agnieszka Karpowicz, Marta Rakoczy, Paweł Rodak, 70–81. Warszawa: WUW, 2014.
- Różewicz, Tadeusz. *Kartoteka: skoroszyt*. Wrocław: Instytut im. Jerzego Grotowskiego, 2011.
- Słowacki, Juliusz. *Raptularz 1843–1849*, oprac. Marek Troszyński. Warszawa: Topos, 1996.
- Solski, Zbigniew Władysław. *Fiszki Tadeusza Różewicza. Technika kompozycji w dramacie i poezji*. Opole: Instytut im. Jerzego Grotowskiego, 2011.
- Troszyński, Marek. „Rękopis 4D”. *Teksty Drugie* 3 (2014): 49–56.
- Troszyński, Marek. *Słowacki poza kanonem*. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria, 2014.
- Viatte, Françoise. *Repentirs*, katalog wystawy. Paris: Editions de la Réunion des musées nationaux, 1991.
- Werner, Michael. „Genèse et histoire, quelques remarques sur la dimension historique de la démarche génétique”. W: *Leçons d'écriture. Ce que disent les manuscrits*, red. Almuth Grésillon, Michael Werner, 277–294. Paris: Lettres Modernes Minard, 1985.
- Wiśniewska, Iwona. Wstęp do *Wóz Żagornanta*, Eliza Orzeszkowa, 5–70. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 2012.

An archive of the creative process – the genetic approach to research

Summary

This paper outlines the Polish reception of achievements of the French school of genetic criticism. It highlights the applicability of this methodology in research on the archives of artists, in particular autobiographical writings that shed light on the creative process. The second part of the paper presents approaches currently emerging in France, where the method of genetic criticism in research on artistic archives is becoming more prominent.

Keywords

genetic criticism, archive, personal papers, creative process

Translated by Marlena Wilczak

PROSIMY O CYTOWANIE TEGO ARTYKUŁU JAKO:

Marlena Wilczak, „Archiwum procesu twórczego – podejście genetyczne w badaniach dzieł sztuki”, *Autobiografia. Literatura. Kultura. Media 2* (2019), 13: 7–18. DOI: 10.18276/AU.2019.2.13-01